AFRICATELE ĉ (ć) ŞI ĝ (đ) ÎN GRAIURILE DE TIP MOLDOVENESC ŞI BĂNĂŢEAN, PE BAZA ALR

DE

STELIAN DUMISTRĂCEL

0.1. În repartiţia graiurilor româneşti schiţată de Emil Petrovici pe baza datelor oferite de *Atlasul lingvistic român*, pe primul loc s-a situat, printre criteriile fonetice, pronunţarea africatelor *gi* şi *ci* (în transcriere fonetică, *ĝ* şi *ĉ*). Referitor la pronunţarea acestor sunete în zonele în care se vorbesc graiurile de tip moldovenesc şi bănăţean Emil Petrovici arată că: „În Moldova, Bucovina şi estul Ardealului, în locul africatei se rosteşte o fricativă apropiată de *j*, dar având un puternic timbru palatal, în transcriere fonetică *ź*. Aceeaşi fricativă se aude şi în Banat şi sud-vestul Ardealului“[1]; „În Moldova şi Banat, în locul africatei se pronunţă o fricativă apropiată de *ş*, dar cu un puternic timbru palatal (în transcriere fonetică *ś*)“ (*op. cit.*, p. 43 şi harta 5)[2]. Acestui criteriu i se acordă aceeaşi importanţă de către cercetătorii care au continuat demonstraţia lui Emil Petrovici afirmînd hotărît existenţa a cinci subdiviziuni teritoriale principale ale dacoromânei sau numai au acceptat această împărţire, chiar cu unele rezerve[3]. Ion Gheţie, care a supus unui examen critic valoarea criteriilor de la baza acestei împărţiri şi a analizat posibilităţile de a susţine, pornind tot de la datele oferite de ALR, existenţa a două subdialecte, nordic şi sudic, enumeră realizarea ca o fricativă a africatei *ĝ* (notată *ğ*)

[1] *Repartiţia graiurilor dacoromâne pe baza Atalsului lingvistic român*, în vol. *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti, 1970, p. 42; v. şi harta 5.

[2] Remarcăm, în comparaţie cu transcrierea obişnuită din ALR II, că nu se face diferenţierea între bn. *ź*, *ś* şi md. *ẑ*, *ŝ*.

[3] Romulus Todoran, *Cu privire la repartiţia teritorială a graiurilor dacoromâne*, LR V, 1956, nr. 2, p. 39, 50; Ion Pătruţ, *Influences slaves et magyares sur les parlers roumains*, „Romanoslavica“, I, 1958 p. 35; v. şi Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie a limbii române*, Bucureşti, 1961, care prezintă dialectele muntean, moldovean, bănăţean, crişean şi graiul din Maramureş.

printre faptele de limbă comune ariei nordice[4]. Deşi are altă valoare decît tratamentul lui *ĝ* pentru delimitarea subdiviziunilor teritoriale ale dacoromânei, trecerea lui *ĉ* la *ŝ* şi *ŝ* caracterizează graiurile din Banat şi, respectiv, din Moldova (*op. cit.*, p. 327, 330). Pentru Emanuel Vasiliu, după care teritoriul dacoromân este împărţit între grupul dialectelor de tip muntean şi grupul celor de tip moldovean, /*ĉ*, *ĝ*/ > /*ŝ*, *ẑ*/ reprezintă o trăsătură a dialectelor de tipul al doilea; sînt excluse dialectele din Maramureş, unde *ĉ*, *ĝ* sînt păstraţi, şi cele din Crişana, unde *ĝ* > *j*, dar *ĉ* rămîne intact[5].

0.2. Apariţia unor fricative (*ẑ* / *ź* şi *ŝ* / *ś*) în locul africatelor *ĝ* şi *ĉ* în graiurile de tip moldovenesc şi bănăţean, considerate ca formînd subdialecte aparte sau în cadrul unei comunităţi dialectale nord-dacoromanice, a fost, în cele mai multe dintre studiile citate mai sus, calificată, mai mult sau mai puţin explicit, ca o lege fonetică. Faptul are la Emil Petrovici valoarea unei corespondenţe fonetice între graiuri, întrucît „se repetă în sute de cuvinte" (*op. cit.*, p. 42). Romulus Todoran socoate această particularitate ca avînd „caracter de «lege» fonetică, în anumite condiţii, în mai multe cuvinte" (*op. cit.*, p. 39). Pentru Ion Gheţie corespondenţele fonetice dialectale *ĝ-j-ź-ẑ-ǧ* şi *ĉ-ś-ŝ-č* sînt fapte cu caracter de lege fonetică, noţiunea de *lege fonetică* urmînd să fie interpretată într-un sens mai larg: noţiunea se aplică „fenomenelor care, dacă nu se repetă în absolut toate cuvintele, în anumite condiţii date, apar în foarte multe dintre ele" (*op. cit.*, p. 327).

0.3. În perspectiva cercetării pe care o întreprindem, ne interesează şi datarea fenomenului. Apariţia lui *ŝ* (< *ĉ*) şi a lui *ẑ* (< *ĝ*) în graiurile de tip moldovenesc a fost încadrată de Romulus Todoran între secolul al XV-lea şi al XVIII-lea. Pentru *ĉ* > *ŝ* autorul interpretează prezenţa slovei ш în cuvintele *obluşiţa* (la Ion Neculce) şi *păpuşi* (într-un manuscris din Urmeniş, Turda) ca reflectînd o pronunţie *ś*, pentru care nu exista o altă modalitate de transcriere. Trecerea lui *ĝ* > *ẑ* este probată indirect, prin interpretarea lui *gi* din *logit* (tot la Neculce) ca o formă hipercorectă pentru *loẑit*[6]. Ambele izvoare sînt de la începutul secolului al XVIII-lea. Trecerea africatelor *ĉ*, *ĝ* la fricative (*ŝ*, *ẑ*) în Transilvania este probată de Ion Gheţie tot pentru începutul secolului al XVIII-lea[7]. Din studiile citate se pot reţine ca note comune: apariţia fricativelor este probată pe baza interpretării unor grafii; faptele sînt apreciate în funcţie de norma literară[8], cunoscută

[4] Ion Gheţie, *Cu privire la repartiţia graiurilor dacoromâne*, SCL XV, 1964, nr. 3, p. 332, 343.

[5] Emanuel Vasiliu, *Fonologia istorică a dialectelor dacoromâne*, Bucureşti, 1968, p. 177.

[6] *O problemă de dialectologie istorică: ĉ* > *ŝ şi ĝ* > *ẑ în graiurile moldoveneşti*, în CL X, 1965, nr. 1, p. 91—93.

[7] *Evoluţia africatelor ĉ şi ĝ la fricative în Transilvania după 1700*, în FD VI, 1969, p. 44, 45, 47.

[8] Romulus Todoran, *O problemă de dialectologie istorică...*, p. 92, Ion Gheţie, *Evoluţia africatelor ĉ şi ĝ...*, p. 44—45.

de oamenii cultivaţi care au scris textele respective. Trebuie reţinută şi observaţia lui Ion Gheţie că există neconcordanţe în ceea ce priveşte epoca trecerii lui *ĉ* la *ś* şi a lui *ĝ* la *ź*[9].

1. În urma excerptării materialului din ALR I şi II am constatat numeroase abateri de la această lege, mai ales în privinţa lui *ć*. În articolul de faţă ne propunem să examinăm semnificaţia acestora, respectiv apariţia africatelor *ć* (*ć*) şi *ǵ* (*đ*) în ariile *ś* (*ś*) şi *ź* (*ź*).

1.1. O operaţie preliminară, necesară, este precizarea acestor arii, pornind de la limitele care apar la Emil Petrovici, *Repartiţia...*, harta 5. Pe baza cercetării întreg materialului publicat în ALR I şi II reiese că punctele 51, din Banat, 159 şi 230, din sudul Transilvaniei, toate din reţeaua ALR I, trebuie considerate în afara ariei *ś* (*ś*), întrucît în acestea apare consecvent *ć*. Punctul 704, din sudul Moldovei, tot din reţeaua ALR I, trebuie însă inclus în această arie, căci aici întîlnim cam în aceeaşi proporţie *ś* şi *ć*, ca în punctele 150 şi 194 de exemplu, care sînt incluse în aria *ś*. Pentru consecvenţă, din aria *ź* trebuie exclus punctul 596 din sudul Moldovei, unde s-a notat numai *ǵ* (chiar dacă aici *ǵ* şi *ć* sînt datorate influenţei limbii literare, cum arată Sever Pop în *Jurnalul* din timpul anchetei). Pe hărţile nr. 1, 2 şi 5 am marcat aceste corectări prin linii punctate. Pentru stabilirea unor arii de acest fel, singura soluţie este considerarea întreg ansamblului răspunsurilor din *Atlas*. Aceasta întrucît *ś*, de exemplu, nu apare consecvent în locul lui *ć*, şi pe baza a diferite hărţi se pot trasa diferite arii pentru acelaşi fapt[10].

1.2. Parcurgerea tuturor răspunsurilor înregistrate de Emil Petrovici şi Sever Pop din volumele de hărţi, material necartografiat şi texte ne confirmă că, în afara punctelor indicate sub 1.1, în ariile *ź* (*ź*) şi *ś* (*ś*) stabilite de Emil Petrovici trecerea africatelor *ǵ* şi *ĉ* la fricative apare ca o tendinţă generală. Dar, în spatele acestei caracterizări de ansamblu, avem de-a face cu o situaţie complexă, diferenţiată pentru fiecare dintre aceste sunete.

1.2.1. Africata *ć* a fost notată în toate punctele anchetate de Emil Petrovici care se încadrează în aria moldovenească-transilvăneană *ś* şi în cea mai mare parte a punctelor din reţeaua Pop. În aria bănăţeană *ś*, africata apare atît ca *ĉ* cît şi ca *ć*, înregistrată mai frecvent de Petrovici în punctele care se încadrează acestei arii, dar prezentă şi în puncte anchetate de Sever Pop (vezi harta 1). Frecvenţa apariţiei lui *ć* începe de la o singură înregistrare, ca în punctul 514 din reţeaua Petrovici (în cuvîntul *ćică*, pe h. 1470) sau în punctul 49 din reţeaua Pop (*încîś(ĉ)it* pe h. 66).

[9] Ion Gheţie, *Africatele ĕ şi ŭ în textele bănăţene scrise cu litere latine şi ortografie maghiară din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea*, în LR XV, 1966, nr. 1, p. 38; v. şi Ion Coteanu, *Cînd apar fricativele moldoveneşti ŝ şi ẑ*, în LR XV, 1966, nr. 3, p. 308.

[10] Ariile *ŝ* (*ś*) şi *ẑ* (*ź*) apar cu alt contur decît cel trasat de Emil Petrovici la Romulus Todoran, *O problemă de dialectologie istorică...*, p. 88, care urmăreşte sunetele *ĉ* şi *ĝ* în cuvintele *mănînci* şi *sînge*.

Se ajunge însă la concurența între *ĉ* și *ŝ*, ca în punctele 365 și 531 din rețeaua Petrovici, sau 704 din rețeaua Pop.

1.2.2. Africata *ĝ* apare mai rar și într-un număr mai mic de puncte din Moldova și Transilvania; aceeași este situația și în Banat, unde este notată atît *ĝ* cît și *đ* (vezi harta 2).

1.3. Pentru explicarea prezenței africatelor *ĉ* (*ć*) și *ĝ* (*đ*) în ariile *ŝ* (*ś*) și *ẑ* (*ź*) sugestiile pe care ni le dau frecvența acestor sunete în anumite puncte, în funcție de poziția lor pe hartă (de ex. 704) sînt insuficiente. Accentul trebuie să cadă pe cercetarea *semnificației* prezenței lor, respectiv dacă este vorba de conservarea africatelor sau pătrunderea lor recentă. Delimitînd aceste situații, vom da și toate atestările pentru punctele semnalate pe h. 1 și 2, rezervate pentru această fază, pentru a nu fi nevoiți să reluăm aceleași date.

2. Din formulările citate după studiile la care ne-am referit în cursul expunerii de sub 0.1 - 0.3 se poate observa că nu a fost exclusă posibilitatea unor excepții, dar existența și semnificația acestora nu a fost luată în discuție. Într-un articol recent, Galina Ghiculete semnalează existența, pe baza hărților din ALRM I, a africatelor *ĉ* și *ĝ* într-un număr de puncte din nordul și sudul Moldovei, încercînd și o explicație a faptului [11].

2.1. Surse externe. 2.1.1. Galina Ghiculete invocă influența subdialectelor vecine, care cunosc africatele *ĉ* și *ĝ*, pentru a explica prezența acestor sunete în zonele respective din Moldova. Concluzia ei este că „fenomenul [trecerea africatelor la fricative] este consecvent și unitar doar în partea centrală a Moldovei"; „în sud se observă influența subdialectului muntean, unde, așa cum se știe, africatele *ĉ* și *ĝ* sînt nealterate, iar în nord, și mai ales în nord-vest, cea a graiurilor din nord-estul Ardealului, unde aceste consoane se mențin de asemenea" (*loc cit.*, p. 100; v. și p. 105). Față de aceste afirmații trebuie făcute următoarele rezerve:

a) Întrucît autoarea acceptă (*loc. cit.*, p. 97) existența a cinci subdialecte, după Petrovici, *Repartiția...*, și Todoran, *Cu privire la repartiția...*, după care subdialectul moldovenesc se caracterizează tocmai prin *ĉ* > *ŝ*; *ĝ* > *ẑ*[12], se impunea ca, urmărind prezența africatelor *ĉ* și *ĝ* în acest subdialect, să țină seama de izofonele *ŝ* și *ẑ* trasate de Petrovici, cu atît mai mult cu cît nu acceptă existența pe teritoriul Moldovei a unor arii cu africatele nealterate (p. 100). Înscriind însă subdialectul moldovenesc în limitele provinciei istorice Moldova autoarea a luat în discuție prezența africatelor în punctele 596, 584 și 582 din sudul Moldovei, și 363, 370, 375 și 387, din nord, care se află în afara ariei *ŝ*. În afara ariei *ẑ* se află punctele 582 și 584 din sud și 363, 370 și 387 din

[11] *Fonetica graiurilor moldovenești de nord în comparație cu fonetica graiurilor moldovenești din sud*, în FD VI, 1969, p. 99 și urm.

[12] E. Petrovici, *op. cit.*, p. 42 și 43; vezi și R. Todoran, *Cu privire la repartiția...*, p. 39, 40, 50.

nord[13]. Verificarea întregului material din ALR I ne-a confirmat consecvenţa prezenţei lui *ĉ* şi *ĝ* în punctele enumerate. Prin urmare, ele nu trebuiau puse pe acelaşi plan cu punctele din interiorul ariilor conturate de izofonele *ŝ* şi *ẑ* pentru a putea cerceta cu succes urmele influenţei subdialectelor vecine. Întrucît în privinţa altor trăsături graiurile din majoritatea punctelor respective merg cu subdialectul moldovenesc, se poate afirma, cel puţin pentru nord, că există graiuri de tip moldovenesc în care *ĉ* şi *ĝ* nu au trecut la *ŝ*, *ẑ*. Deoarece faza cu africate este mai veche, iar nordul este cunoscut şi pentru alte arhaisme (în fonetică şi în morfologie), influenţa graiurilor vecine pare să fie numai una din explicaţiile pentru prezenţa sunetelor *ĉ* şi *ĝ* în puncte din această zonă a Moldovei.

b) Dintre hărţile consacrate sunetului *ĉ* din ALRM I, vol. I şi II, nu sînt luate în consideraţie h. 156, *sunetul ĉ în bube dulci*, 265, *cei în băieţii cei mari* şi 420, *sunetul ĉ în cruce*. Dacă h. 265 nu aduce nimic nou în discuţie, h. 420 atestă prezenţa lui *ĉ* într-un punct situat în centrul Moldovei (516), iar h. 156 adaugă la acesta încă alte 20 de puncte, situate în întreaga Moldovă: 610, 594, 592, 588, 590, 618, 508, 528, 530, 536, 538, 540, 542, 552, 518, 424, 385, 388; în 550 şi 704 cu nuanţă intermediară: *ĉ(ŝ)*[14]. Dintre hărţile consacrate sunetului *ĝ* din ALRM I, vol. I şi II, sînt cuprinse sub „etc." hărţile 46, 87, care prezintă sunetul *ĝ* în cuvintele *gingie* şi *genunchi*; de pe ultima se putea extrage prezenţa lui *ĝ* şi în punctul 614, nesemnalată de autoare. Este evident că o hartă ca 156, care atestă prezenţa lui *ĉ* pe întreg teritoriul Moldovei, fapt care vine în contradicţie cu concluzia autoarei, nu trebuia omisă din discuţie.

c) Chiar de pe hărţile luate în discuţie de Galina Ghiculete au fost omise unele puncte cu *ĉ* care se află în centrul Moldovei. Aşa este punctul 510 de pe h. 181 şi punctele 536 şi 542 de pe harta 186. La acestea se poate adăuga punctul 214 din nordul Moldovei.

d) Nu s-a adîncit cercetarea, prin consultarea hărţilor mari ale *Atlasului*. Situaţia, cu totul deosebită de cele constatate de Galina Ghiculete, pe care o atestă h. 156, *sunetul ĉ în bube dulci*, este întrutotul confirmată de h. 16 din ALR I, vol. I, *urcior* (*la ochi*). Pe această hartă, cuvîntul *ulcior* (cum se pronunţă în această regiune) este notat cu *ĉ* în 24 de puncte din sudul, centrul şi nordul Moldovei[15] Asupra hărţilor 156 din ALRM I şi 16 din ALR I vom reveni mai jos.

2.1.2. Este sigur că influenţa unor graiuri de tip maramureşean, crişean şi muntenesc poate fi invocată pentru a explica prezenţa africatelor *ĉ* şi *ĝ* în graiuri de tip moldovenesc. Pe lîngă vecinătatea Maramureşului, Crişanei sau Munteniei trebuie să se ţină seama însă şi de plasarea acestor

[13] Vezi plasarea acestor puncte (cu rezerva făcută pentru 704) în funcţie de izofonele *ŝ*, *ẑ* pe hărţile 1 şi 2 de mai sus.

[14] Semnele suprapuse, folosite pentru a reda sunete intermediare, le-am dat în cursul articolului, din motive tipografice, între paranteze ( ), după semnul de dedesubt. Cf. şi E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, p. 26.

[15] În două puncte apar nuanţe intermediare: *ŝ* (*ĉ*) [590] şi *ĉ* (*ŝ*) [704].

puncte în interiorul zonelor *ŝ, ẑ*. Există asemenea cazuri, dar ele explică prezența lui *ĉ* și *ĝ* numai pentru un număr redus de puncte, și nu în toată aria ocupată de subdialectul moldovenesc (vezi hărțile 1 și 2). Întrucît este vorba mai ales de *cuvinte* specifice Maramureșului, Crișanei și Munteniei, care au pătruns în Moldova și în centrul Transilvaniei, problema va fi discutată mai jos. Înainte chiar de a lua în discuție întregul material din ALR, subliniem că prin însăși plasarea punctelor cu *ĉ* și *ĝ* în zonele *ŝ* (*ś*) și *ẑ* (*ź*) explicația prezenței acestor africate în graiurile de tip moldovenesc și bănățean prin influența subdialectelor vecine nu poate fi decît limitată.

2.2. Surse interne. **2.2.1.** Africatele *ĉ* și *ĝ* (în loc de *ŝ* / *ś* și *ẑ* / *ź*, numite în continuare africate de tip A) în graiurile moldovenești și bănățene pot fi puse în relație și cu existența în unele zone ale subdialectului moldovenesc și în Banat a africatelor *ć* (*ć*) și *ǵ* (*đ́*) provenite din africatizarea dentalelor *t* și *d*. Pentru a epuiza toate sursele vom lua în considerație și africatele (inclusiv nuanțele intermediare de africate) provenite din redarea ca aceleași sunete a oclusivelor velare palatalizate *ḱ* și *ǵ*, originare sau, pentru Transilvania și nordul Moldovei, provenind din palatalizarea labialelor *p* și *b* (+ *e*, *i*) (numite în continuare africate de tip B). Pentru edificare, prezentăm hărțile nr. 3 și 4, alcătuite pe baza ALRM I, vol. I și II și ALRM II[16].

Ion Coteanu, *Elemente de dialectologie*, p. 62 — 63, discută urmările acestei asemănări dintre sunetele din sistemul fonetic bănățean și sistemul fonetic al limbii literare în perspectiva adaptării pronunțării locale (dialectale) la cea literară. Această supoziție este dovedită de cazuri în care pronunțarea unui neologism (redată pentru limba literată cu africata *ĉ* sau *ĝ*) este notată în Banat cu semnul prin care se indică de regulă o africată de tip B. Exemple:

farmaćíst II 112/29[17]

dămeđână MN II 3924/47; cf. 2 (vezi mai jos 3.2.1.)

Faptul este confirmat și printr-o observație a lui Emil Petrovici din cursul anchetei în punctul 105: „Subiectul V identifică pe *ce, ci, ge, gi* literari cu *ć* (*t'*), *đ* (*d'*) din dialect".

2.2.2. Posibilitatea stabilirii relației între cele două tipuri de africate este probată indirect și de confundarea lor de către unii vorbitori, în sensul că și africatele de tip B pot fi redate ca niște fricative.

2.2.2.1. În general, vorbitorii din zonele cu africate de tip B realizează africatele de tip A ca fricative, distincția fiind netă. Exemple:

---

[16] Pe aceste hărți am trasat numai limitele absolute ale fenomenului, fără să putem marca riguros, din cauza condițiilor tehnice, proveniența africatelor din fiecare din sursele urmărite.

[17] Folosim abreviații simplificate pentru volumele *Atlasului*. Vezi tabelul de la sfîrșit.

În Banat: — *ć* — *ś*
să śićáscă[18] T/2, p. 2, T/29, p. 27
să şćiţ śići T/27, p. 17
bîćiśéle T/29, p. 24
lunáćiś T/76, p. 44
să şćérže T/47, p. 36, T/76, p. 45
— *đ* — *ź*
đézet; *đéźiće* I 50/5; cf. 9, 12, 18, 837, 840
În Transilvania: — *ĉ* (*ć*) — *ŝ*
pĉiŝór T/219, p. 101
raĉíu, óĉi — *săŝerát, crúŝe* T/228, p. 105
şć(*t'*)*ie* — *pogáŝa* T/250, p. 116
ĉipu — *ŝevá* T/260, p. 123
ženúnĉe I 57/214, 223, 360
— *ĝ* — *ẑ*
ĝem 'ghem' — *leẑ* T/219, p. 101, respectiv 100
liĝióile — (*să*) *báẑe* T/228, p. 106
clăĝim — *arẑínt, strînẑem* T/260, p. 124
În Bucovina: — *ĉ* — *ŝ*
ĉinŝ — *fáŝim* T/365, p. 163
aŝála diuáĉi T/365, p. 164
— *ĝ* — *ẑ*
ĝórĝi T/365, p. 164 — *ĉinẑ, şprănẑ ibid.*, p. 163.

2.2.2.2. Totuşi, în puncte din zona cu africate de tip B aparţinînd subdialectului moldovenesc întîlnim cuvinte în care:
k > *ĉ* > *ŝ* şi *ģ* > *ĝ* > *ẑ*
Exemple:
sâ ŝámâ (subliniat de E. Petrovici) T/365, p. 165, de 5 ori
ŝugurniŝér (subliniat de E. Petrovici) T/365, p. 165, de 2 ori
ŝag (subliniat de E. Petrovici) ibid., p. 165, de 3 ori
uréŝ; *uréŝe* II_2 409/*365 birẑidéu* T/365, p. 165.
În notele din timpul anchetei în punctul 365, de unde sînt exemplele de mai sus, Petrovici semnala la doi dintre informatori această tendinţă, pe care o numeşte „hiperurbanism" (*ĉápâ* > *ŝápâ* — *urieĉi* > *urieŝi*). Că nu este vorba totuşi de un caz izolat ne-o dovedesc exemplele din hărţile ALR:
deoáŝe M I 332/259
suźiţ I 84/215, 217, 218, 223, 227, 268, 269, 360 (în Transilvania); 214, 388, 542 (în Bucovina şi Moldova). Cf. şi M I h. 127, M II 59/228, 260, 365.
vanźélie MN II 2759/250; *vanźélie* ib. 228
privéŝ I 295/214

[18] În toate exemplele citate în acest articol dăm transcrierea fonetică numai pentru sunetele pe care am urmărit să le subliniem. Am notat, de asemenea, accentul cuvintelor.

lăturźie MN II 2756/228
únźie I 52/268; cf. M I h. 80.

Fenomenul a mai fost semnalat pentru aceeaşi zonă a ariei *ź* (nord-estul Transilvaniei) şi de G. Istrate, tot pentru epoca anchetelor pentru ALR: „uneori *ğ* din *albğină*, *albğesc* se transformă în *ź*, sunet foarte des întîlnit în regiunea noastră şi care vom vedea că înlocuieşte pe *ğ* în majoritatea cazurilor“[19].

2.2.3. Întrucît însă în zonele cu africate de tip B nu se semnalează (cu excepţia punctului 365, vezi mai jos) o frecvenţă mai mare a africatelor de tip A, conchidem că influenţa surselor interne este, de asemenea, limitată. Pentru graiurile de pe teritoriul Moldovei problema acestei influenţe se pune cu atît mai puţin cu cît punctele cu africate de tip B sînt rare.

3. Cercetarea materialului din ALR I şi II dovedeşte că pentru africatele de tip A apărute în punctele reprezentînd graiuri de tip moldovenesc şi bănăţean explicaţia trebuie căutată în:

a) contextul sonor al unor cuvinte

b) receptivitatea informatorilor faţă de modelul oferit de limba literară sau alte graiuri.

În funcţie de aceste criterii putem vorbi de:

a[1]) păstrarea sporadică a africatei *ĉ* (pentru *ĝ* acest lucru este mai puţin probabil) în cuvinte vechi, moştenite sau împrumutate înainte de a se fi produs evoluţia *ĉ* > *ŝ* (*ĝ* > *ẑ*);

b[1]) introducerea africatelor *ĉ* şi *ĝ* prin cuvinte noi, împrumutate de regulă de la un nivel superior, limba literară, dar şi din graiuri aparţinînd unor subdialecte care se caracterizează prin prezenţa acestor sunete.

Din cauza cunoaşterii încă insuficiente a istoricului, în limba comună, dar mai ales în graiuri, a tuturor cuvintelor în care apar *ĉ* şi *ĝ*, ele nu pot fi grupate după cum ar putea primi explicaţia de sub a[1] sau b[1]. De aceea, ne vom ocupa mai întîi de situaţiile pentru care există argumente convingătoare pentru a invoca una dintre cele două soluţii.

Ca observaţie de ordin general notăm că există diferenţe între situaţia lui *ĉ* faţă de *ĝ* şi între graiurile de tip moldovenesc faţă de cele din Banat în ceea ce priveşte frecvenţa apariţiei africatelor de tip A şi modul cum sînt realizate aceste sunete.

3.1. Într-o serie de cuvinte africata *ĉ* apare după *l*. Majoritatea atestărilor sînt din puncte reprezentînd graiuri de tip moldovenesc; pentru graiurile de tip bănăţean această situaţie este rar întîlnită. Sînt reprezentate următoarele părţi de vorbire:

Substantive a) la singular:

ulĉór — vezi harta 5, după ALR I, I h. 16, *urcior la ochi*;
— alte atestări pentru acelaşi cuvînt; „vas de lut“ II_2 1037/219, 235, 365, 531, 537, 551, 574, 605;
— „damigeană“ MN II 3924/574

[19] *Graiul satului Nepos (jud. Năsăud)*, în BIFR IV, 1937, p. 69.

ulĉică — II 172/*531*[20], T/*531*, p. 204; T/*386*, p. 166
ulĉicúţă — T/386, p. 169
sálĉie — II_2, 606, 627, 628/*605*; 628/531
alĉér 'arcer' — II_2 514/235, 260
vălĉícă — II_2 816/531, 605
belĉúg — II_2 288/*574*
cálĉe 'nume de plantă' — II_2 645/365, 386
cobélĉi 'melc' — II_2 729/365, 386
mélĉu [a] 'cotorul' T/235, p. 113
bulĉi 'bîlci' — II_2 1621/219
tolĉer 'pîlnie' II_2 234/260
dúlĉuri (pl) 'prăjituri' — II_2 1081/551.

b) cu funcţia de marcă a pluralului:

gîlĉi — I 116/588; II 118/*386*, *531*, *574*, *605*; 551 [cu *ĉŝ*], 537 [cu *ĉ(ŝ)*]; cf. II 119/520 [cu *ŝ(ĉ)*] şi *431*; cf. MN II 6950/386, *531*, *537*.
fălĉi — I 23/540; 530, 618 [ambele cu *ĉ(ŝ)*]; 518 [cu *ŝ(ĉ)*]; cf. *401*, *406*
bulĉi „pîinişoare" — II_2 1070/*386*.

Adjective:

dúlĉe (sg. şi pl.) vezi harta 5, după ALRM I, I h. 156, *ĉ* în *bube dulĉi*. Alte atestări pentru acelaşi cuvînt: I 160/194, 223, 229, 243, 360, 573, (frate *dúlĉe*); I 173/229, 360, 571, şi 175/148, 194, 215, 217, 223, 227, 229, 243, 259, 360, 571, 573, 576 (văr *dúlĉe*); I 176/ în aceleaşi puncte, mai puţin 223 (vară *dúlĉe*); M II 66/219, 228, 235, 260, 365, 386, 414, 531, 537, 551, 574, 605, 833 (*dúlĉe*; apar toate punctele din aria *ŝ* de pe harta 1, mai puţin pct. 250, 514 şi 520; din aria *ś* apare cu *ĉ* numai punctul 833)[21], II_2 415/*219*, 414, *531* (caş *dúlĉe*; în pct. 219 un informator ocazional [*] a pronunţat *dúlŝe*, iar informatorul [I] a precizat: „se zice *dúlĉĕ*"); II_2 1081/537, (*dúlĉ(ŝ)e*) II_2 1107/*574* (paprică *dúlĉe*); T/219, p. 101 şi T/260, p. 122 (lapte *dúlt(ĉ)e*)
dulĉíe — II_2 1129/235
îndulĉít — T/228, p. 109
sălĉíe — II_2 1129/531, 537, 551, 605
încîlĉít — I 66/40, 558, 49 [cu *ś(ĉ)*].

Verbe:

(se) *încîlĉésc* etc. (reflexiv) II_2 468/235, 365, 386, 531, 551, 574; T/*235*, p. 113
(să) *cálĉe* (conjunctiv) II_2 1339/531, 537, *574*, 605
(să se) *cúlĉe* (reflexiv) MN II S 4903/537.

Pentru *ĝ* în aceeaşi poziţie avem doar cîteva atestări:

fulĝi (subst., pl.) II_2 798, 799/605 [cu *ĝ(ẑ)*]
mulĝ(ẑ)i (verb, pers. 2, indic. prez.) II_2 1721/605
smúlĝ(ẑ)em (verb, pers. 4, indic. prez.) II_2 1359/537.

[20] Cifrele subliniate (culese cursiv) trimit la fonetisme subliniate de Emil Petrovici şi Sever Pop.

[21] Harta citată a fost semnalată pentru frecventa apariţie a lui *ĉ* de Iorgu Iordan încă într-o recenzie a ALRM II publicată în BIFR VII-VIII, 1940—1941, p. 364.

3.1.1. Prezența lui *ĉ* după *l* nu poate fi socotită întîmplătoare, deoarece ea este atestată în toate cuvintele notate în *Atlas* în care cele două sunete ocupă locurile indicate, ceea ce nu se poate afirma despre vreo altă poziție a lui *ĉ*. De altfel, aceste cuvinte sînt, cu excepțiile evidente, cele mai frecvent folosite dintre cuvintele din limba română în care există grupul *lĉ*, lucru verificat în listele din *Dicționarul invers*[22]. Pentru cuvinte ca *ulĉor*, *dulĉe*, care reprezintă răspunsul expres la o întrebare din chestionarul *Atlasului*, cînd pentru a denumi noțiunea urmărită nu s-au înregistrat mai mulți termeni, sau pentru situațiile cînd cuvîntul care ne interesează este cel mai des utilizat (*gîlĉi*, *se încîlĉesc*, și într-o proporție mai mică, *să calĉe* și *sălĉie*) concludent este și faptul că aceeași situație este notată în majoritatea sau într-un mare număr de puncte. Nu pot fi accidentale revenirea grupului *lĉ* în aceleași cuvinte pe diferite hărți și în textele dialectale (vezi în special la *dulĉe*), concordanța în notarea și sublinierea lui *ĉ* de către Emil Petrovici și Sever Pop și, în sfîrșit, persistența grupului în cuvintele derivate (*dulĉe — dulĉuri — dulĉie — îndulĉit*; *salĉie — sălĉie*; cf. și relația dintre *ulĉor* și *ulĉică — ulĉicuță*). La informațiile furnizate de *Atlas*, putem adăuga semnalarea aceluiași fenomen pentru un grai din, aria *ŝ* (*ẑ*) de către G. Istrate, în aceleași cuvinte: *dulce*, *încîlcit*, *mulge*, *zmulge* (și *fulger*)[23]. Poate nu este lipsit de importanță să remarcăm, paralel, păstrarea lui *ĉ* în aceeași poziție în dialectul aromân, în unele din cuvintele discutate mai sus: *ulĉor* (< lat. *urceolus*, dar și din lat. **hordiceolus*[24] și pl. *fălĉi* (I 23/08 și 07, în ultimul punct cu *ĉ* (*t'*))[25].

3.1.2. Pentru a fi vorba de păstrarea lui *ĉ* (și, eventual, a lui *ĝ*), interesează în primul rînd vechimea în limba română a cuvintelor citate sub 3.1. Avînd în vedere acest aspect, se exclud din discuție cuvintele de origine latină (*ulcior*, *salcie*, *calce*, *dulce*, a *mulge*, a *smulge*), cea mai mare parte dintre cele formate pe teren românesc (*ulcică*, *ulcicuță*, *vălcică*[26], *dulcie*, *îndulcit*, *sălcie*) și formele flexionare de la cuvintele de origine latină (pl. *fălci*, să *calce*, să se *culce*, pl. *fulgi*), cuvintele de origine veche slavă (*belciug*) sau formate pe teren românesc din cuvinte de această origi-

[22] *Dicționar invers*, București, 1957, v. p. 11, 75—76, 93, 239, 260, 263, 383, 403—404, 411.

[23] *Op. cit.*, p. 76; prezența africatei este explicată prin poziția acesteia: „...*ĉ* și *ĝ* se păstrează din cauză lui *l* imediat precedent". Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 364, vorbea de menținerea lui *ĉ* (și mai puțin a lui *ĝ*) după o consoană. Pentru diferența dintre pronunțarea lui *dulce* în Moldova și în Banat cf. și Boris Cazacu, *Studii de dialectologie română*, p. 83, 106.

[24] Theodor Capidan, *Aromânii. Dialectul aromân*, București, 1932, p. 324, și Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân*, s.v.; în ultimul izvor apare însă consecvent *dulțe*. Asupra unui *ĉ* originar în aromână (> *t*), v. discuția la Radu Sp. Popescu, în CL XV, 1970, 1, p. 47 și urm.

[25] Cf. și Sextil Pușcariu, în DR IX, 1938, p. 412.

[26] Pentru *ulcea*, *-ică* și *vîlcea*, *-ică*, DM trimite la lat. **ollicella*, respectiv **vallicella*. Credem că *ulcică* și *vîlcică* (*vălcică*) au rezultat prin sincoparea lui *-i-* din diminutivele românești *oliciică* și *vălicică*, la fel ca și *pielcică* (< *pielicică*) considerat un diminutiv al lui *piele* (cf. DM, s.v.).

ne (a se *încîlci*). Dintre cuvintele rămase, *bîlci* (< mgh. *bolcsu*), formele de singular *cubelci* şi *melci*, cu etimologie necunoscută, care stau la baza singularelor refăcute *cubelc* (> *culbec*) şi *melc*, sînt atestate în scris, după DA, din secolul al XVII-lea (Dosoftei).

Rămîne astfel să se aprecieze vechimea lui *gîlcă* (pl. *gîlci*), termen din medicina populară cu etimologie nesigură, cu atestări a căror vechime nu se poate preciza (este atestat în dicţionare mai ales în texte din colecţiile de folclor, cf. DA, s.v.), *alcer* variantă a lui *arcer*, răspîndită mai ales în Crişana (semnalată şi în Bucovina, cf. DA, s.v.), cu etimologie necunoscută. În funcţie de realităţile denumite, ambele cuvinte par să fie însă vechi. Mai greu este de apreciat vechimea regionalismelor *tolcer* < mgh. *tölcsér*, *bulcă* (-pl. *bulci*), < ucr. *bulka* şi, dintre cuvintele formate pe teren românesc, a colectivului *dulciuri*. Se poate însă conchide că aproape toate cuvintele în care s-a notat grupul *lĉ* sînt vechi în limba română, fiind atestate înaintea perioadei cînd s-a produs *ĉ* > *ŝ*.

3.1.3. Urmărind comparativ modul cum se articulează grupurile *lć* şi *lŝ* constatăm următoarele. Ţinînd seama de faptul că africata reprezintă o combinaţie a lui *t* cu *ŝ*[27], deosebirea dintre cele două alveopalatale, africata *ĉ* şi fricativa *ŝ*, constă tocmai în existenţa momentului de articulare a ocluzivei *t* în prima fază a realizării africatei. Or, locul de articulare a lui *t* („vîrful superior al limbii e aplicat pe faţa posterioară a incisivilor superiori, sau ceva mai înapoi...", Rosetti. *op. cit.*, p. 68) este apropiat de locul de articulare a lui *l* (vîrful limbii „atinge incisivii superiori sau alveolele", *ibidem*). Din această cauză, după *l* e mai lesnicioasă pronunţarea lui *ĉ* decît a lui *ŝ*. O verificare a acestei afirmaţii se poate face comparînd pronunţarea cuvîntului *baltă* cu a unui logatom *balşă* (evident situaţiile sînt asemănătoare numai în parte). Cu alte cuvinte, în cazurile de mai sus, după cum a arătat Sextil Puşcariu, vorbind de păstrarea lui *ĝ* în *dulĉe*, „*l* precedent a menţinut mai mult timp elementul ocluziv al africatei"[28].

Ca probe pentru comoditatea articulării unei africate după *l* citäm pronunţia *gîlĉŝ* (II 118/551) care arată că *ĉ* se poate chiar interpune între *l* şi *ŝ*, şi faptul că în puncte din aria *ŝ*, în cuvinte din cele citate mai sus, *ĉ* din grupul *lĉ* a fost înlocuit tot de o africată: *veri(-e) dulţ* (I 175/259; 176/259); *ulţior* (II$_2$1037/414).

În sfîrşit, pentru păstrarea sunetului mai pledează situaţia privilegiată pe care i-o conferă poziţia sa în cuvîntul fonetic. În cele mai multe din cuvintele date sub 3.1.1., *ĉ* (şi *ĝ*) este o iniţială de silabă, după consoană, în interiorul cuvîntului (gradul 2 de forţă în articulare după scara dată de Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 82).

---

[27] Al. Rosetti, *Introducere în fonetică*, Bucureşti, 1963, p. 63. Cf. Maria Mărdărescu, *Durata semiocluzivelor prepalatale în limba română literară*, în FD VI, 1969, p. 59 şi urm.

[28] *Limba română, II, Rostirea*, p. 328, cf. p. 310, 337 şi hărţile 33, 35. Pentru succesiunea ocluzivă + fricativă în articularea lui *ĉ* şi *ĝ*, vezi Maria Mărdărescu, *op. cit.*, p. 67—68. Acelaşi lucru se poate dovedi ascultînd derularea inversă a imprimării sonore a înregistrării la sonagraf a cuvîntului *bać*, din care rezultă succesiunea de sunete *ş - t - a - b*.

3.1.4. Datorită alfabetelor folosite în scrierea românească și faptului că pronunțarea fricativei *ŝ* a fost considerată dialectală, nu putem urmări, pe bază de texte, evoluția grupului *lĉ* față de *ĉ* în alte poziții. De reținut că însăși atestarea apariției fricativelor *ŝ*, *ẑ* nu se poate face decît pe baza unor scăpări de la normele limbii scrise (v. mai sus 0.3). Dacă se admite însă că *ĉ* > *ŝ* a avut loc în secolele al XVII-lea — al XVIII-lea[29], este mai greu de presupus că s-a produs mai întîi o generalizare a fenomenului, iar că mai apoi, într-un timp relativ scurt, fără cauze deosebite, asistăm la refacerea cu predilecție a stadiului inițial într-o serie de cuvinte care se aseamănă, în ceea ce privește contextul sonor, prin poziția pe care o ocupă africata. Cauzele care ar putea favoriza astăzi articularea africatei după *l* într-o serie de cuvinte vechi, de mare circulație, au putut determina și păstrarea acestui sunet.

3.1.5. Pe baza atestărilor pe care le deținem (vezi 3.1) nu putem stabili o analogie între africatele *ĉ* și *ĝ* precedate de *l*.

3.1.6. Păstrarea africatei *ĉ* după *l* trebuie considerată totuși numai locală și sporadică deoarece marea majoritate a exemplelor citate sînt din puncte reprezentînd graiuri de tip moldovenesc și că pe unele hărți s-a notat, chiar în Moldova, *lŝ* în proporție egală cu *lĉ* (vezi, de exemplu, h. 468 din ALR II_2 *se încîlcesc*). În sfîrșit, pentru că în același punct putem întîlni ambele forme : *gîlŝ* și *dulĉe* (II 118/365, respectiv M II 66/365). În aceste condiții considerăm apariția grupului *lŝ* ca un semn al tendinței de generalizare a trecerii lui *ĉ* la *ŝ*.

3.2. Africatele *ĉ* (*ć*) și *ĝ* (*đ*) se întîlnesc în corpul sonor al unor cuvinte noi, intrate în graiurile de tip moldovenesc și bănățean din limba literară, constituind următoarele grupe :

a) neologisme propriu-zise ;

b) cuvinte ale limbii comune resimțite ca neologisme în anumite provincii ale țării, numite în continuare *neologisme zonale*. O situație aparte o au cuvintele aparținînd stilului oficial. Apariția africatelor *ĉ*, *ĝ* în cuvinte reprezentînd influența limbii literare asupra graiurilor populare indică modalitatea cea mai sigură, și cea mai productivă în viitor, de pătrundere a africatelor în graiurile de tip moldovenesc și bănățean.

3.2.1. Unii informatori conservă în pronunțarea neologismelor africatele *ĉ*, *ĝ*, ca în limba literară. Numărul de puncte, relativ redus, în care apar *ĉ*, *ĝ* este în același timp o dovadă că în majoritatea punctelor pronunțarea neologismelor a fost adaptată la sistemul fonetic al graiurilor.

Substantive :

a) la singular :

abeĉedár — II_2 913/219, 260, 365, 531, 605 [cu *ŝ*(*ĉ*)]

---

[29] Vezi I. Coteanu, *Cînd apar fricativele moldovenești...*, p. 308. După Em. Vasiliu, *Fonologia istorică...*, perioada atestării fenomenului, sec. al XVIII-lea, ar putea fi considerată perioada apariției lui (p. 177).

bićiclétă — II_2 886/414 (punctul 414 este în Moldova, dar aici Petrovici a notat aproape consecvent fricativa alveolopalatală surdă sub forma *ś*).

ĉerculár 'fierăstrău circular' — II_2 622/*531*

ĉirculă 'id.' — II_2 622/260

conĉédiu — II_2 960/365, *531*, 551; *conćédiu* II_2 960/76, 105, (cu *ć* [t]); variante: *conĉéd* — II_2 960/47, 219, 235, 574, *conćéd* — II_2 960/29, 36

farmaĉíst — II 112/*531*; farmaćist II 112/29

franĉéz — II_2 879/520, 537, 605, 833

liĉitáţie — II_2 1013/250, 365

lućifér — II 184/36

perćépţie — II_2 896/76; varianta *prićépţie* II_2 896/29

b) cu funcţie de marcă a pluralului:

binoáĉe — II_2 950/*531*

bănĉi — II_2 1007/365.

Adjective:

artificiálă — II_2 1160/219.

Verbe:

liĉiteáză (pers. 3, indic. prez.) II_2 1013/*228*; a *liĉitát* (pers. 3., indic. perf. compus) II_2 1013/250.

Neologisme cu *ĝ* (*đ*)

Substantive:

anĝilér 'inginer' II_2 897/228; varianta *inĝ(ž)inér* II_2 897/531

dimiĝână MN II 3924/*551*; *dămeđână* MN II 3924/47; *demeđână* MN II 3924/2

farmaĝíst II 112/386

đ[*d'*]*enerál* II_2 956/105; variante: *ĝinirál* II_2 956/365, 386; *ĝinărár* II_2 956/219, 228, 260, [cu *ĝ*(*d'*)]; ultima variantă poate să reprezinte şi forme cu *ǵ* > *ĝ*; vezi plasarea acestor puncte pe h. 4*i*

reĝimént II_2 953/47, 219.

Adjective:

ĝermînă (în *limba* ~) II_2 281/365.

Există oscilaţii în pronunţarea neologismelor care arată că fonetismul nou, literar, este conştient. Este vorba de pronunţarea cuvîntului şi cu *ĉ* şi cu *ś* (*ś*) (*conćédiu* — *conśédiu* pct. 551; *franćéz* — *franśéz*, pct. 833) sau de corectarea în sens regresiv a pronunţiei, ţinînd seama de scopul anchetei, de a înregistra graiul local:

ĉ [k] [σ] *ŝ*: *abeĉedár* — *abeŝedár* (pct. 365)

ĉ [k] *ţ*: *liĉitáţie* — *liţitáţie* (pct. 365); *liĉiteáză* — *liţiteáđă* (pct. 228).

3.2.2. Acelaşi regim îl au *neologismele zonale*. Punctul de vedere al vorbitorilor se justifică prin istoria pătrunderii cuvîntului în zonele respective sau în vocabularul informatorului dintr-un punct, care opune cuvîntul aparţinînd limbii literare sinonimului său regional:

ĉai II_2 1131/228, 365, *386*, 574; *ćai* II_2 1131/2 47, *105* (cu *ć*(*t'*); din notaţiile de pe marginea hărţii se vede că în Transilvania, Banat şi Bucovina e un cuvînt nou);

ĉobáni II_2 398/*228*, 574; 394/574 (în aria *păcurar*)
ĉorápi II_2 1210/235 (opus lui *ştrimfi*), 520 (opus lui *colţuni*). Cîteva dintre acestea sînt muntenisme, pătrunse în Moldova sau Transilvania:
ĉimitír I 301/194, 412, 516 (în aceste două puncte alternează cu formele cu *ŝ*), 530, 588, 594, 600, 614
briĉág II_2 1051/235, cf. 574
doiĉi (plural) I 222/194
mărăĉíne II_2 629/365.

3.2.3. Africata *ĉ* (*ć*) mai apare într-o serie de cuvinte aparţinînd stilului oficial, terminologiei religiei creştine, cazuri pentru care influenţa limbii literare este afirmată de vorbitori sau perceptibilă.
Nume de localităţi şi de persoane:
Furĉéni II_2 2/*605* (formă învăţată la şcoală, rostită *lento*; într-o pronunţie *allegro* apare cu *ŝ*)
Peĉinéşca II 2/2 (formă oficială; curent se pronunţă cu *ŝ*)
Voiniĉéni II 2/235
Ĉocănéşti II 2/*365* (Cf. şi observaţiile din pct. 53 şi 414)
Ĉocán T/*365*, p. 163, 164.
Din terminologia religiei creştine:
crúĉe I 300/194, *516*; (ziua) *crúĉii* II 207/365; (frate de) *crúĉe* MN II 2627/365, 605; ca nume pentru diferite părţi de la căruţă, război etc.; II_2 345, 450, 453, 462/*365*. Derivate: *cruĉíş* I 68/194, 268, *încruĉişát* I 68/600, 610
ĉer II 185/365, II_2 1217/365 (cf. şi II 185/455: *ĉer* şi *şer* prima formă auzită de la preot în biserică)
veĉérnă MN II 2757/365; *većérnă* MN II 2757/*36*; variantă: *vićérnă* MN II 2757/29
ĉiríliĉe (adjectiv) II_2 924/*250*; cf. 235: *ĉiríle*
învăţăĉél II_2 500/*228*; (cf. şi *ĉimitir*, **3.2.2**).

3.2.4. În grupul de cuvinte reprezentînd neologismele propriu-zise raportul dintre *ĉ* — *ĝ* este cel mai echilibrat (vezi 3.2.1.), faţă de situaţia întîlnită în grupurile de cuvinte cercetate pînă acum. De asemenea, este mai puţin pronunţat decalajul dintre atestările reprezentînd graiuri de tip moldovenesc faţă de cele de tip bănăţean.

3.2.5. Faptul că dintre neologismele care în limba literară au în corpul lor fonetic africatele *ĉ* şi *ĝ* numai o parte le păstrează în graiuri neacomodate la pronunţarea locală arată că influenţa limbii literare sub raport fonetic era încă destul de limitată. Totuşi se poate constata că informatorii ale căror graiuri se caracterizează prin *ĉ* > *ŝ* (*ĝ* > *ẑ*) disting africatele specifice limbii literare şi le pot folosi în locul fricativelor specifice graiurilor proprii (v. **3.2.1, 3.2.3**).

4. Rămîne un număr destul de mare de cuvinte în care s-au mai notat africatele *ĉ* (*ć*) şi *ĝ* (*đ*), în special prima, pentru care explicaţiile date în cap. 3 ar putea să fie valabile alternativ, de la caz la caz, întrucît

este vorba fie de cuvinte vechi, aparţinînd fondului principal lexical sau cu circulaţie regională, fie de altele mai noi, cu mare circulaţie. Date fiind aceste elemente, prezenţa africatelor s-ar putea explica, mai întîi, prin conservarea lor; în favoarea acestui fapt nu există însă indicii suficiente, mai ales pentru a putea extinde explicaţia, mai mult sau mai puţin sigură pentru un cuvînt, la toate cazurile în care africata este în aceeaşi poziţie. În al doilea rînd, putem vorbi de reintroducerea în diferite etape a africatei prin pătrunderea în graiurile de tip moldovenesc şi bănăţean a unor cuvinte de origine turcă şi maghiară şi a unor regionalisme din graiurile de tip maramureşean şi crişean, eventual muntenesc. În al treilea rînd este perceptibil, în mod cert, începutul acţiunii normei impunînd pronunţări cu *ĉ* şi *ĝ*, după modelul limbii literare favorizată şi de condiţiile create de faptele prezentate mai sus. Atrage atenţia în mod deosebit numărul mare de exemple din punctele 365 şi 531. Punctul 365, Ciocăneşti, ţine, de fapt, de aria din nordul Moldovei în care africatele *ĉ* şi *ĝ* originare s-au păstrat nealterate. În momentul anchetei, Emil Petrovici a surprins însă pătrunderea lui *ŝ* şi *ẑ*, aduşi de bărbaţi, care circulă spre sud, în Moldova (vezi notele din jurnal). Petrovici a notat că la bărbaţi *ŝ* şi *ẑ* apar frecvent, iar *ĉ* şi *ĝ* mai rar, pe cînd la femei lucrurile se prezintă invers. În aceste condiţii, nu am eliminat acest punct din aria izofonelor *ŝ* şi *ẑ*. Pentru punctul 531, date fiind comentariile informatorului, formele hipercorecte şi sublinierile lui Emil Petrovici (confirmate de notele de jurnal din cursul anchetei), modelarea vorbirii după pronunţarea literară este evidentă. În listele care urmează, am separat, pentru a le pune în evidenţă, cuvintele cu *ĉ* şi *ĝ* notate numai în aceste două puncte, pentru care prezenţa africatelor are explicaţii diametral opuse.

4.1. În aproape 50% din atestările africatei *ĉ* în puncte reprezentînd graiuri de tip moldovenesc acest sunet este iniţiala cuvîntului [30]. Ca şi pînă acum, numărul cuvintelor începînd cu *ĝ* este mai mic.

Cuvinte cu *ĉ* (*ć*)

Substantive:

ĉáfă M I 51/148, 150, 194, 268, 576, 704 [cu *ŝ* (*ĉ*)], M II 3/235, 365; 531, 574; *ĉără* I 209/194, II_2 273/365; *ĉepác* 'calota pălăriei' II_2 1161/*833*; *ĉeucă* (pl. *ĉeuĉe*) II_2 691/365 (şi varianta *ĉócă*, pct. 235); *ĉoc* II_2 695/*228*, 235; *ĉocán* M II 409/235, 365, II_2 498/531 (pl.); *ĉocănitoáre* (şi variante) II_2 705/228, 235, 574; cf. II_2 1049/235; *ćocnitoáre* 'id.' II_2 705/29; *ĉolomádă* II_2 120/*235*; *ĉireádă* II_2 319/365, 386; *ĉirése* (pl.) II_2 208/365; 208, 209/520, 531; *ĉiríz* 'cleiul pantofarului' II_2 520/*228*, 235, 260 (şi var. *ćiríş*, pct. 76, 105 [cu *ć* (*t'*)]; *ĉucaláie* (pl.) 'sens neprecizat' T/*235*, p. 110; *ĉúcuri* II_2 1205/235, 365; *ŝ*(*ĉ*)*úrdă* II_2 319/235; *ĉútură* 'ţeavă la ciubuc' II_2 1148/235; *ĉízmă* T/*228*, p. 106, 107. Atestate numai în punctul 365: *ĉápă* II_2 192; *ŝ*(*ĉ*)*aun* II_2 407; *ćerĉéi* (pl.) II_2 1201; *ćércuri* (pl.) II_2 341; *ćerneálă* II_2 1214; *ćenuşér* II_2 1225; *ćéucă* 'stăncuţă' II_2 691 (cf. şi pl. *ćeuće*);

[30] Cf. şi observaţia lui Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 364.

ĉir II_2 1114; *ĉubăr* MN II 3918; *ĉubótă* II_2 1194; *ĉúmă* II 126/*365*. Atestate numai în punctul 531; *ĉártă* II_2 971; *ĉas* II_2 756; *ĉepăráș* 'burghiu' II_2 531; *ĉismár* II_2 518/*531*. În ambele puncte: *ĉoáreĉi* 'izmene' II_2 1176/365; 'șoareci' II_2 673/531; *ĉubúc* II_2 1148/365, 1149/531 [cu *ĉ (ŝ)*]; *ĉenúșă* II_2 1331/365, *531*.

Verbe (la modul, timpul și persoana în care apare *ĉ*): *ĉocănéște* MN II 3801/*228*; *ĉocnéște* 'ciuguleşte (găina)' II_2 370/574, cf. II_2 1270/235, 365, 574; *ĉocnéște* II_2 370/29; *ĉoplit* II_2 539/*574*; *ĉiripésc* (și alte persoane) II_2 1462/531, 574, II_2 693, 701/365; *ĉipirésc* 'id.' II_2 1462/365; *ĉiriclésc* 'id.' II_2 1462/235; *ĉuĉuli* II_2 1157/365, 1450/574; *ĉupelésc* 'jumulesc' II_2 362/235. Atestate numai în punctul 365: *ĉugulésc* II_2 230; *ĉumeázã* II_2 126. Atestate numai în punctul 531: *ĉ(ŝ)er* II_2 165; *ĉupésc* II_2 230.

Adverbe: *ĉícă* II_2 1470/*219*, 514, *531* [cu *ŝ (ĉ)*]; T/551, p. 223.

Adjective: *ĉúmpav* II_2 732/365, *386*; *ĉinstítă* I 248/420, 558, *837* *ĉobănésc* II_2 662/*531*.

Articole adjectivale: *ĉel* II_2 1614/365, 531 [cu *ĉ (ŝ)*], II_2 1615/365, 520 [cu *ŝ (ĉ)*], cf. II_2 1605/520, MN II 3873/*531*; *ĉea* I 194/150, 516, 614, T/531, p. 202, *ŝ(ĉ)ei* I 186/530; *ĉelea* I 195/194.

Pronume: *ĉíne* I 200/194, II_2 1680/365, 531 [cu *ĉ (ŝ)*]; cf. 1630/365, T/*228*, p. 107; *ĉinevá* MN II 3801/531; *ĉevá* I 98/194, II_2 1376, 1393/365; *ĉéva* I 98/150 (cf. și formele compuse *oriĉíne* II_2 1739/365; *oareĉíne* I 291/194; *oareĉevá* I 233/194); *ĉéea* II_2 1737/365; *ĉ(ŝ)éle* II_2 1185/365; *ĉe* II_2 1419/531, 1687/365.

Numerale: *ĉinĉi* T/365, p. 165 (cf. și *ĉinzéș*), II_2 1771/365).

Interjecții: *ĉea!* 'strigăt cu care se mînă boii spre dreapta' II_2 324/219, 228, 235, 260, 574; *ćea!* 'id.' II_2 324/2, 27, 36, 47, 76; *ćeála(-ă)!* 'id.' II_2 324/386, 531,605; cf. II_2 325/365.

Cuvinte cu *ĝ (đ)*:

Substantive: *ĝánă* I 17/40 'pleoapă', 20/704; *ĝémeni* (pl.) I 210/40, 49, 704 [cu *ź (ĝ)*]: *điámăn* I 210/49; *ĝenúnchi* I 57/614; *ĝenúnĉe* I 57/213; *ĝínere* I 259/610, 704; *ĝínĝini* (pl.) I 32/618.

Verbe: *ź(ĝ)éme* M II 46, 48/531.

Nume proprii: *Đícă* II_2 1513/76; *Ĝorĝícă* II_2 1513/219, 365, 250 [cu *ĝ(đ')*], 260 [cu *ĝ (ĝ)*].

4.1.1. Pe lîngă numărul mare al cuvintelor începînd cu *ĉ*, atrage atenția situația specială a unora dintre ele. Astfel, interjecția *cea!* este pronunțată cu o africată (*ć*) în întreaga arie *ś*, cu excepția punctului 105 (unde s-a notat *śa!*), ceea ce constituie un fapt cu totul ieșit din comun pentru Banat (în unele puncte, 27 de exemplu, acesta este singurul caz cînd se înregistrează o africată de tip A). În aria *ŝ* situația este asemănătoare (un singur punct cu fricativa *ś*, 250), cu rezerva că în punctele 414, 514, 537 și 551 s-a notat varianta *ţala!* (vezi harta 6). În *cea!* cuvînt vechi, de mare circulație printre vorbitorii din categoria informatorilor pentru ALR,

e posibil ca africata să fie conservată[31]. O situaţie specială în cadrul vocabularului care a putut influenţa asupra formei cuvintelor respective au instrumentele gramaticale (articolele demonstrative, adjectivele) sau pronumele interogativ-relative, demonstrative şi nehotărîte prezente în lista de mai sus. În sfîrşit, poate ar trebui amintite aici şi derivatele de la onomatopee (*ĉiripí* şi variantele, *ĉiocní*) sau care numai pot sugera o legătură de acest tip (*ĉiocăní, ĉiocănitoare* şi variantele) a căror redare nu este cu totul indiferentă. Nu este exclus ca în unele din aceste cazuri africata să reprezinte sunetul originar, nealterat.

4.1.2. În sprijinul acestei ipoteze s-ar putea aprecia importanţa pe care a putut s-o aibă faptul că în aceste situaţii *ĉ* este iniţială de cuvînt, poziţie care conferă sunetului cel mai mare grad de forţă în cuvîntul fonetic (Rosetti, *op. cit.*, p. 82). Semnalăm, cu titlu de curiozitate, păstrarea lui *ĉ-* şi într-o serie de cuvinte de origine latină din aromână, nu numai în graiul aromânilor din Olimp (unde *ĉ* e frecvent şi în alte poziţii: *cerb, ceară, circel* dar şi *sufreceauă* 'sprînceană', *aducem, taci, vicin, ce zici*), ci şi în alte regiuni, dacă nu cumva formele cu *ĉ* sînt singurele: *cinuşă cireş, cireaşă*[32], *ciumă* (*ibid.*, p. 324) şi, ca şi mai sus (3.1.3), înlocuirea lui, *ĉ* din interjecţia *ĉeala*! tot cu o africată, *ţ*, în cea mai mare parte a Moldovei[33].

4.1.3. Evident, invocarea vechimii considerabile a marii majorităţi a cuvintelor cu *ĉ-* şi *ĝ-* (avînd etimonuri latineşti sau vechi slave) nu este concludentă, de vreme ce în altele, care se află în aceeaşi situaţie, s-a notat numai o fricativă. Ni se pare însă interesant de observat că, dacă *ĉ* a fost conservat într-unele din aceste cuvinte, pătrunderea unor împrumuturi cu *ĉ-* din maghiară (*cizmă, ciucalaie, ciuciuli*), turcă (*ciubuc, ciriş*), rusă (*ciubotă*) etc., iar mai apoi a unor neologisme (cf. 3.2.1 şi 3.2.2), în perioada cît avea loc trecerea africatei la o fricativă, a putut avea drept efect întîrzierea generalizării fenomenului.

4.1.4. Se poate observa menţinerea diferenţei între cuvintele începînd cu *ĉ* faţă de cele cu *ĝ* şi, de asemenea, diferenţa apreciabilă în ceea ce priveşte numărul mare de atestări pentru aria transilvăneană-moldovenească şi cele cîteva atestări pentru aria bănăţeană.

4.2. Printre celelalte cuvinte în care s-a mai notat *ĉ* (şi mai rar *ĝ*) sînt reprezentate următoarele părţi de vorbire:

[31] DM nu acceptă etimologia propusă pentru acest cuvînt de Al. Philippide şi Gr. Nandriş, citată cu rezerve de DA; după aceşti autori „...*cea* ar fi scurtat din *cea parte*, adică de la mînător, partea cealaltă" (cf. DA, s.v.).

[32] Pe care Th. Capidan, *Aromânii*, p. 323 le explică însă prin trecerea lui *ţ*, normal în aromână, la *ĉ*, datorită „lui *ş* din silaba următoare" ca şi în *cirşescu (ibid.*, cf. şi Tache Papahagi, *Dicţionarul dialectului aromân*, s.v.). Ambele izvoare atestă însă pe *ĉ* şi în *arici, feciu* (aorist de la *a face*), *sturcin* (*stulcin*) 'strivesc, zdrobesc', *zdruncin* 'id.' ş.a.

[33] În notele din timpul anchetei, Sever Pop a consemnat declaraţia unui preot din Şchei (Braşov) că înainte localnicii ziceau *ţelor* nu *celor* în rugăciunea *Tatăl nostru* (punctul 180).

Substantive:

a) *cóĉină* II 263/47; *cóĉiş* 'vizitiu' II_2 281/365, 574; *cópĉie* 'copcă la cămaşă' II_2 1166/228, 235 (şi var. *coápĉe*, pct. 574); *fiĉóri* (pl.) I 187/85, I 252/194, T/219, p. 99; *ghiĉitoáre* II_2 1285/*365*, *605*; *ghioĉél* '(semn de) deochi' I 243/77; *îmbătăĉúne* (de cap) 'epilepsie' I 143/259; *minigóĉi* 'urcior (la ochi)' I 16/839; *norónĉi* (sg. şi pl.) 'portocală' II_2 1140/260; *păduĉél* M I 186/536, 542; *pîntiĉe* (şi variante) I 232/194, *590*, 704 [cu *ŝ* (*ĉ*)], cf. I 42/590; *plăĉínte* (pl.) T/*228*, p. 107; *piĉór* I 55/40, 194, 516, II_2 664/531, cf. I 126/194, I 150/40; *pogáĉe* II_2 1073/551; *sprînĉáră* I 20/194, I 21/40, 378, 614; *sugáĉi* I 226/194; *uĉeníc* II_2 500/*250*, *531*.

b) Cu funcţia de marcă a pluralului: *bitáncĭ* 'copil din flori' I 211/194, 229; *culbéĉi* II_2 729/520, 531; *dăiĉi* 'doică' I 222/150; *ibóvniĉi* I 247/194; *limbríĉi* M I 181/704; *veĉi* (în *temniţă pe veci*) II_2 999/*574*; *vo*[*i*]*níĉi* T/228, p. 107.

Atestate numai în punctul 365: a) *arĉér* II_2 514; *cîrĉéie* II_2 24; *coĉórvă* II_2 1059; *înĉepút* T, p. 165, *seĉerát*, *seĉeríş* II_2 48; *surĉícă* II 254; *tăĉúne* II_2 111; b) *áĉe* II_2 1211; *alivínĉi* II_2 1077; *cocostîrĉi* II_2 694; *cojoáĉe* II_2 1185 (într-o suită: *cojoaĉe de ĉele lungĝ*); *druĉi* II_2 130; *gînsáĉi* II_2 1115; *halíĉi* II_2 725; *mánĉe* 'doică' I 222/378, 552; *mîţúĉi* II_2 628; *opĉínĉi* II_2 1186/*365*; *poléĉi* 'polonezi' II_2 878; *poloníĉe* II_2 1047; *spoánĉ*(*ŝ*)*e* 'copcii' II_2 1166; *turéĉi* II_2 1195; *vaĉi* II_2 319.

Atestate numai în punctul 531: a) *rădăĉínă* II_2 1539; *toĉilár* II_2 509/*531* *tuĉi* II_2 579/*531*; *uĉigáş* II_2 981; b) *butúĉi* II_2 614; *măstáĉini* II_2 602.

În ambele puncte: *ţărĉi* II_2 692/365, 531.

Verbe:

fáĉe T/*228*, p. 107; *înĉépe* II_2 124/*574*, *întoárĉ*(*ŝ*)*em* II_2 127/574; *mănínĉi* I 80/194, 704; *mînĉi* I 80/40, 150; *pláĉe* I 246/150, T/*228*, p. 107; *víndeĉi* I 137/150; *zíĉe* T/*228*, p. 107. Atestate numai în punctul 365: *boĉésc* II 170; (se) *încolăĉéşte* II_2 736; *priĉép* II_2 910; (se) *suĉéşte* II_2 443. Atestate numai în punctul 531: *înĉudá* II_2 1407; (se) *răvăĉéşte* II_2 246.

Adjective:

feĉoáră (în *fată feĉoară*); I 248/704, II 141/531, T/*219*, p. 99 (cf. şi *feóoáră*, în *Maria feóoara* MN II 2740/*36*); *miĉi* (pl.) I 195/150, 194; *mijloĉíu* I 61/194; *neputinĉós* I 63/512; *sălbátiĉe* (pl.) II_2 721/531; *stîngáĉi* M I 103/194; *zuitóĉi* 'uituci' I 64/40.

Pronume: *aĉéia* T/365, p. 164; *aĉéstui* T/*605*, p. 219; *aĉéla* II_2 1330/574.

Numerale: *zéĉe* II_2 1764/365, 531 [cu *ĉ* (*ŝ*)].

Adverbe: *înĉét* I 103/194, 378; *încoáĉe* I 198/40.

Conjuncţii: *níĉi* T/*228*, p. 107.

Interjecţii: *cúĉiu*! II_2 665/386, 520, 537; *cúĉiu* II_2 665/36, 76, 47 [cu *ć* (*t'*)].

Cuvinte cu *ĝ* (*đ*)

Substantive:

a) *arpăđíc* II_2 192/2; *đéđet* I 50/28, II 51/29, cf. MN II 2178/29, II_2 800, 1604/29; *ĝéĝet* 50/24, cf. 10, 850 (pentru *đéđet* şi *ĝéĝet* trebuie să se aibă în vedere şi influenţa asimilatoare a africatei iniţiale, provenită dintr-o dentală); *léĝe* (în *fără de leĝe* I 277/375; *neẑ(ĝ)él* I 51/704; *pinđéle* II_2 1192/29; *ruĝínă* II_2 1129/*365* (în contextul *tráže a ruĝínă*); *sînĝe* II 65/365;

b) Cu funcţia de marcă a pluralului:

boşoróĝ(ẑ)i I 136/704; *cînĝi* 'chingi' II 226/365; *doáĝ(ẑ)ele* MN II 3915/365; *dunĝi* II_2 1158/*365*; *moşnéĝi* I 189/571; *veriĝi* II 24/365.

Verbe:

atínđ(đ)e II_2 1321/105 (în contextul: nu *ć(t)* – *ać(t)ínđ(đ)e*; *baĝi* T/228, p. 107; *deẑ(ĝ)erát* I 149/610; *ĝeĝerát* I 149/24, *đéĝeră* I 149/28 (aceeaşi situaţie ca şi mai sus, la *đéđet*); *(a-)nĝenunćét* II 189/365; *mérĝ(ẑ)e* I 240/704; *pinđeléşte* II_2 1192/29; *plínĝe* I 231/150; *stínĝe* MN II 3880/365, M II 330/365.

Adjective: *lunĝi* (pl.) II_2 1185/365.

4.2.1. În afară de alte situaţii, mai greu de depistat însă, conservarea africatei este posibilă în cuvinte ca *bitanĉi*, *coĉiş*, *copĉie*, *îmbătăĉiune* (de cap), *noronĉi* majoritatea de origine maghiară, care, după cum atestă hărţile de referinţă din ALR, sînt utilizate mai ales în Crişana şi Maramureş, dar ale căror arii de circulaţie se întind din zona cu *ĉ* cuprinzînd şi porţiuni din aria *ŝ* (*ś*); în aceeaşi situaţie se află şi mt. *daică*; pl. *dăiĉi* sau *mancă*; pl. *manĉe*, pătruns dinspre nord. În aceste cuvinte africata *ĉ* poate fi păstrată, sau poate reprezenta o inovaţie (ca în cazul neologismelor propriuzise sau ale neologismelor zonale), în funcţie de vechimea pătrunderii lor în graiurile cu *ĉ* > *ŝ*.

4.2.2. Observînd graiul localnicilor, cei doi anchetatori îşi alegeau cu grijă informatorii şi după criteriul conservării unor forme mai vechi (cf. însemnările zilnice din timpul anchetelor din punctele 95, 705, 833 la E. Petrovici şi 35, 424, 540, 556, 618 la Sever Pop); uneori insistau ca aceste forme să fie menţinute în cursul anchetei (de exemplu, în punctul 540). Totuşi, influenţa limbii literare, semnalată frecvent în însemnările citate, mai ales pentru graiurile din Moldova, dar şi din Muntenia (în special pentru evitarea palatalizării labialelor), se face simţită în aria *ŝ* şi prin eliminarea conştientă de către informatori a fricativei în favoarea lui *ĉ* (vezi, în special, notele lui Petrovici din punctele 219, 520, 531, 574 şi ale lui Pop din punctele 412, 418, 530, 540, 552, 596, 610, 614, 618). De altfel, în acest sens sînt probante unele împrejurări în care apar formele cu africate.

4.2.2.1. Cunoscînd condiţiile în care se desfăşoară o anchetă dialectală, putem considera că oscilaţia informatorilor între *ĉ* şi *ŝ* (*ś*) la acelaşi cuvînt (*ćafă* — *şafă* M II 3/531, 574; *ćartă* — *şartă* II_2 971/531; *oćenic*

— *oŝenic* II_2 500/*250*), mai ales cînd apare la repetarea cuvîntului, pentru forma de plural sau singular:

fiśor; *fiĉori* I 187/85
ghiĉitoare; *ghiŝitori* II_2 1285/365
sprînĉéne; *sprînŝană* I 21/614
ĉinstită; *ŝinstite* I 248/*837*
ĝinĝină; *ĝinĝini* I 32/618,

dovedeşte că răspunsurile se resimt de condiţiile în care este înregistrată vorbirea: prezenţa unei persoane străine, instruite, preocuparea informatorului de a compara forme flexionare. Aceste împrejurări sînt de natură să determine supravegherea vorbirii.

4.2.2.2. Atenţia informatorului faţă de pronunţie este dovedită de apariţia formelor cu africate în rostirea *lento*:

[L] *aĉela*, [K] *aŝela* II_2 1330/574
[L] *Furĉeni*, [AL] *Furśeni* II *2/605*
[AL] *măstaŝini*, [L] *măstaĉini* II_2 602/531
pogaŝe, [L] *pogaĉe* II_2 1073/551,

dar, mai ales, de corectarea, din proprie iniţiativă, a formelor literare: apărute spontan (cf. şi mai sus 3.2.1) pentru a furniza fonetisme locale,

ĉimpav [K] *ŝimpav* II_2 327/*386*
ĉireşe [K] *ŝireşe* II_2 208, 209/520
ŝ(ĉ)el [K] *ŝel* II_2 1605/520
coĉină [K] *coŝină* II 263/47
culbeĉi [K] *culbeŝi* II_2 729/250
ghiĉitoare [K] *ghiŝitoare* II_2 1285/*605*.
uĉigaş [K] *uŝigaş* II_2 981/531.

Interesant de observat că uneori corectarea se face la sugestia anchetatorului: *ĉéia* [σ] *aŝéia* II_2 1737/365. De altfel, Emil Petrovici, după constatarea apariţiei frecvente a lui *ĉ* în punctul 365, subliniază adeseori prezenţa lui *ŝ* în acest grai care aparţine totuşi subdialectului moldovenesc.

4.2.2.3. Frecvenţa deosebită a unor fonetisme aparţinînd sistemului limbii literare în strigăturile înregistrate în punctul 228 sugerează şi o altă împrejurare în care pronunţarea poate fi mai supravegheată: cînd vorbitorii se adresează, într-o situaţie specială, unui public. În cîteva strigături aparţinînd aceluiaşi informator apar formele: *ĉizmă* (de 2 ori), vo[i]niĉi, baĝi, plăĉinte, ziĉe, miĉi, *ĉine* (de 2 ori) şi faĉe-plaĉe, ultimele două în rimă (în majoritatea exemplelor *ĉ* este subliniat de Emil Petrovici, T/228, p. 106—107). Emil Petrovici constata existenţa, în textele folclorice, a unor „particularităţi proprii limbilor literare, deosebite de cele ale graiului de toate zilele" (*ibid.*, p. VII), prin care explică conservarea unor arhaisme; evident că acelaşi lucru se poate susţine şi cu privire la aspectele inovatoare din vorbirea informatorilor. Este elocvent, pentru aceasta, faptul că în chiar strigăturile la care ne-am referit mai sus, Petrovici subliniază şi *mi* pentru *mń*, *n* pentru *ń*, *z* pentru *ʒ*.

4.2.3. În volumele *Atlasului* şi în texte, peste tot, prezenţa africatelor *ĉ* şi *ĝ* trebuie pusă în legătură şi cu alte fonetisme subliniate de anchetatori pentru contrastul cu formele obişnuite în graiul local. Acelaşi regim ca şi *ĉ* (*ĝ*), în sensul că nu numai că apar spontan sunete aparţinînd sistemului fonetic al limbii literare, dar se stabileşte şi corelaţia cu sunetele corespunzătoare din sistemul propriu, cu care primele sînt adesea înlocuite prin corectarea vorbirii, îl au labialele *p* (-*k'*, *pk'* etc.), *b* (-*ǵ*, *bĝ* etc), *f* (-*h'*), *v* (-*ẑ*, *y*, *ĝ*), *m* (-*ń*, *mń*), la fel ca şi *n* (-*ń*) sau *z* (-*ḑ*). Sînt mai rar atestate corectările atunci cînd e vorba de corespondenţa *j*-*ẑ* (*ź*), pentru Moldova şi Banat, sau de forme verbale iotacizate şi neiotacizate. Remarcate numai de anchetatori sînt dentalele *t* şi *d* nepalatalizate, în Transilvania, sau unele vocale finale deschise în Moldova. Chiar numai din această enumerare se poate vedea că sînt mai ales fapte caracteristice subdialectului moldovenesc şi, în special, Moldovei (de altfel lucrurile se prezintă la fel şi în ceea ce priveşte frecvenţa atestărilor), unde aspectele fonetice de origine muntenească ale limbii literare s-au putut impune mai devreme; sînt mai rare paralelismele de acest fel în Banat.

5. Concluzii. Faţă de cele constatate în articolul de faţă rezultă că studierea hărţilor ALR I şi II, izvor pe baza căruia s-a făcut împărţirea dialectală a teritoriului dacoromân, aduce cîteva precizări în legătură cu unul dintre criteriile de la baza acestei împărţiri.

5.1. Pe lîngă diferenţele semnalate pînă acum între valoarea lui *ĝ* > *ẑ* faţă de *ĉ* > *ŝ* pentru delimitarea subdiviziunilor teritoriale ale dacoromânei, trebuie ţinut seama şi de gradul diferit în care cele două africate trec la fricative. Faţă de trecerea lui *ĝ* (*ḑ*) la *ẑ* (*ź*), întîlnită aproape consecvent în cuvintele vechi şi, cu puţine excepţii, în cuvintele mai noi, atît în graiurile de tip moldovenesc, cît şi în cele de tip bănăţean, africata *ĉ* s-a păstrat, sporadic, nealterată în graiurile de tip moldovenesc. Cu toate că faptele aduse în discuţie nu modifică situaţia de ansamblu privind tratamentul africatei *ĉ* în graiurile din Moldova şi nord-estul Transilvaniei este evidentă semnificaţia lor în analiza procesului de diferenţiere dialectală din cadrul dacoromânei.

5.2. Rezultatele diferite la care s-a ajuns cu privire la tratamentul celor două sunete pot fi şi urmare a diferenţei între perioada cînd s-a produs trecerea la o fricativă a lui *ĝ*, faţă de *ĉ*. De altfel, ca un semn al generalizării trecerii lui *ĝ* la *ẑ* putem interpreta faptul că încă din perioada anchetelor pentru ALR informatorii semnalau graiurile cu fricative exclusiv prin prezenţa lui *ş* (= *ŝ*).

5.3. Pentru situaţia specială a lui *ĉ* în graiurile de tip moldovenesc se pot invoca şi alte fapte. Întrucît *ci* a apărut consecvent în scris, prezenţa lui a putut menţine, la oamenii cultivaţi din Moldova, ideea unei norme literare mai vechi, păstrate poate chiar la un anumit nivel al limbii vorbite, dinainte de a fi apărut ca o trăsătură muntenească. Există apoi o influenţă reciprocă între conservarea, chiar sporadică, a lui *ĉ* originar în

Moldova şi păstrarea lui nealterat într-o serie de împrumuturi din turcă, maghiară, rusă etc. şi, mai apoi, în neologisme. Efectele lipsei acestei influenţe se pot constata în Banat prin acomodarea mai consecventă a pronunţării acestor cuvinte la sistemul fonetic al graiurilor.

5.4. În condiţiile influenţei limbii literare asupra graiurilor populare constatăm pătrunderea, încă din perioada anchetelor pentru *Atlasul lingvistic român*, a africatelor *ĉ* şi *ĝ* în graiurile de tip moldovenesc şi bănăţean, însoţită de fenomenele caracteristice unui asemenea proces.

ABREVIAŢIILE FOLOSITE

I = ALR I; vol. I hărţile 1 — 150; vol. II h. 151 — 302
M I = ALRM I; vol. I h. 1 — 208; vol. II h. 209 — 424
II = ALR II; vol. I h. 1 — 296
M II = ALRM II; vol. I h. 1 — 416
II S = ALR II Supliment, h. 1 — 20
II_2 = ALR II, serie nouă; vol. I h. 1 — 274; vol. II h. 275 — 622; vol. III h. 623—909; vol. IV h. 910 — 1236; vol. V h. 1237—1570; vol. VI h. 1571—1850
M II_2 = ALRM II, serie nouă, vol. I, h. 1—424.
Pentru toate acestea după abreviaţie se indică harta, urmată de punctele de pe aceasta.
T = ALRT; se indică punctul şi pagina din volum.
MN II = ALR II, vol. I, material necartografiat.
MN II S = ALR II Supliment, material necartografiat. Pentru MN se indică întrebarea şi punctele cu răspunsuri.

LES AFFRIQUÉES *ĉ* (*ć*) ET *ĝ* (*đ*) DANS LES PARLERS DE TYPE MOLDAVE ET DE BANAT D'APRÈS L'ATLAS LINGUISTIQUE ROUMAIN

RÉSUMÉ

La manière dont sont reflétées les affriquées originaires *ĉ* et *ĝ* constitue un critère d'après lequel on a fait la division dialectale du dacoroumain. Le reflet de ces affriquées comme des fricatives (*ŝ* / *ś* et *ẑ* / *ź*) dans les sousdialectes de Moldavie et de Banat a été considéré comme une caractéristique de ceux-ci.

Sur la base du matériel recueilli dans toutes les cartes et dans les volumes publiés de l'ALR I et II, l'auteur arrive à la conclusion qu'aux différences constatées antérieurement entre *ĝ* > *ẑ* (*ź*) et *ĉ* > *ŝ* (*ś*) comme critère de délimitation des sousdialectes du dacoroumain, s'en ajoute encore une. Le passage de l'affriquée sonore *ĝ* à une fricative s'est généralisé, aussi bien pour les parlers de Banat, que pour ceux de type moldave. Son analogue sourd *ĉ* s'est conservé encore sporadiquement dans les parlers de type moldave dans des mots qui contiennent le groupe *lć*, hérités du latin (du type *dulce* < latin *dulcis*), créés sur le territoire roumain (du type *vălcică* < *vălicică*, diminutif de *vale* < latin *vallis*), ou de l'ancienne langue slave (*belciug*, anneau de métal). Par cette voie, le son a pu se conserver sans s'adapter à la prononciation locale, également dans une série d'emprunts plus récents du hongrois, du turc etc. et, surtout, dans les néologismes, dont la prononciation avec *ĉ* est attestée par les cartes de *l'Atlas* pour la Moldavie et la Transylvanie du nord-est.

Dans les conditions de l'influence de la langue littéraire sur les parlers populaires, on constate la pénétration des affriquées *ĉ* et *ĝ*, caractéristiques pour la prononciation littéraire, dans les parlers de type moldave et ceux de Banat dès l'époque des enquêtes pour *l'Atlas linguistique roumain*. Cette pénétration est accompagnée de phénomènes caractéristiques dans un processus pareil.